

ЯКОЮ ФІЛОСОФІЇ НАЛЕЖИТЬ БУТИ: ПРО ПОШУКИ Л. ФОЙЄРБАХА

Представити культуру філософського мислення конкретного філософа, ймовірно, було б доцільно, йдучи насамперед за логікою його філософських сумнівів, критичних оцінок попереднього етапу розвитку філософії, актуалізації проблемних філософських запитувань стосовно духовно-культурного поступу людства, із врахуванням, безумовно, засад індивідуально-особистісного світобачення та кінцевих переконань («філософської віри») як мислителя-філософа. З огляду на це, «картина» філософського мислення Л. Фойєрбаха¹, певна еволюція його поглядів могла би бути пред'явленою у такий спосіб: головним є антропологічний принцип філософствування, що розгортається у критику релігії, загалом визначення релігії як типу світогляду, систематизацію релігійних вірувань (вперше в історії європейської культури) та створення «нової релігії» – релігії любові людини до людини. Звідси, завдяки Фойєрбаху, принципово інакше (ніж це було в традиції) починає розумітися сенс соціокультурного буття людини, її життєвого покликання, сутності суспільних відносин тощо і відбувається це передусім тому, що, за думкою філософа, «клітинкою» соціуму не може виступати окрема людина, бо в ній немає, вона не несе в собі цілісної людської сутності, отже головними чинниками людського буття мають постати взаємовідносини між «Я» і «Ти».

Така позиція філософа, безумовно, змінює мову філософії, відповідно – й тип філософської раціональності, адже навіть поняття «розуму» тлумачиться Фойєрбахом через «відношення» – він підкреслює, що «розум є відношення», це «зв'язок людини з людиною», «тотожність Я і Ти» [7]. А ось в «Основах філософії майбутнього» ця ж, по суті, думка стосовно витоків філософської раціональності буде розглядатися Фойєрбахом у контексті спілкування: «Тільки через спілкування, тільки з розмови людини з людиною виникають ідеї, – стверджує він. – Не на самоті, але сам – друг доходить людина до понять, до розуму взагалі» [5]. Звідси, і діалектика розуміється філософом не в традиції класичного німецького філософствування (зрозуміло, що насамперед гегелівського), а крізь призму діалогу: «Істинна діалектика, – зауважує Л. Фойєрбах, – це не є монолог усамітненого мислителя із самим собою, це – діалог між Я і Ти» [там само].

Як бачимо, у міркуваннях філософа акцентування йде на взаємозв'язок людини з людиною, діалектику індивідуального і соціального. Таке своєрідне Фойєрбахове розуміння буття людини у чітко визначеному смислі – крізь взаємини між «Я» і «Ти» – десь майже через століття, вже в іншу історичну

---

¹ Редакційна колегія вважає, що різне написання прізвища німецького філософа (Фойєрбах, Фойербах, Фейєрбах) допустиме, оскільки в українській філософській спільноті немає одностайної думки з цього приводу.

епоху, коли видатні її уми будуть прагнути осмислити трагедію I-ої світової війни, відгукнеться у філософії новітніми, але близькими до думки мислителя, підходами. Передусім йдеться про концептуалізацію міжособистісних стосунків представниками «класичної» філософії комунікації (М. Бубер, О.Ф. Больнов, К. Ясперс та ін.) [див.: 2, с. 5-10, 91-130]. Так, вже інший філософ, з історично новим й катастрофічним життєвим досвідом, безсумнівно буде стверджувати, що «Все розмаїття діалогічних ситуацій – від найдрібніших, які одразу ж зникають, до трагічних, де люди з протилежними настроями потрапляють у спільну життєву ситуацію й одне для одного, мовчки і просто, відкривають усю нездоланну трагічність буття, – все це доступне тільки онтологічним поняттям. <...> Найяскравіші вияви діалогічного безумовно засвідчують, що не індивідуальне й не соціальне, а щось третє є тим місцем, де відбувається справжня подія. По той бік суб'єктивного, по цей бік об'єктивного, на тій вузькій стежині, де зустрічаються Я і Ти, й міститься царство міжлюдського буття» [1, с. 154-155].

Таким чином, слово Л. Фойєрбаха не загубилось, було сприйняте й «продовжено»... – у тому сенсі, що відкриті філософом XIX ст. теми – категоризації понять «Я» та «Ти», передусім у соціокультурному вимірі, взаємного налаштування людей один на одного як підґрунтя суспільного буття, сповідування та стверджування моральнісних принципів у стосунках між людьми та ін. вже не будуть загублені в історії філософії XX–XXI ст. Хоча з гірким відчуттям й маю констатувати, що й не так часто, як це було би справедливим стосовно оцінки зробленого філософом Л. Фойєрбахом, посилення на його творчі доробки відбуваються.

Філософія розробляється Л. Фойєрбахом як антропологія, тому у певному значенні може бути сприйнятою, на наш погляд, у якості предтечі «антропологічного повороту» у філософії, який розпочинається у 1920–30-ті роки й, безумовно, змінює філософську культуру епохи. Закономірно, що цей «антропологічний ренесанс» філософської думки пов'язується з іменами М. Шелера, Х. Плеснера, А. Гелена та ін., які, звісно, на новому рівні філософського поступу і з більш змістовно ширшою тематикою, ніж це було у Л. Фойєрбаха, розробляють питання людського буття як філософські проблеми. Тому зрозуміло, що зв'язок між епохами та мислителями спостерігається тут, скоріше, опосередкований. Але в той же час не можна оминати й той факт, що саме від Фойєрбаха пішло усвідомлення, що людина і тільки людина становить предмет філософських міркувань, що решта проблем та завдань філософствування походять від цього засадничого питання – питання про людину – що вона є? До того ж саме Л. Фойєрбах виголошує ідею стосовно істинного покликання філософа й суті його філософської справи, розтлумачуючи це наступним чином – «нова філософія перетворює людину (включаючи сюди і природу як базис людини) на єдиний універсальний і вищий предмет філософії, перетворює, отже, антропологію, включаючи фізіологію, на універсальну науку» [5].

З антропологізму фойєрбахівської думки впливає й не-ідеалістично-

спекулятивне (домінуюче на той час) розуміння людини, зокрема, тлумачення її «безсмертя», яке, на думку філософа, спостерігається тільки у людських діяннях, у тому, що справді вдалося звершити людині за своє життя (праці «Думки про смерть та безсмертя», «Питання про безсмертя з погляду антропології»).

З антропологічним принципом філософствування пов'язане й фойєрбахівське, по суті нове, тлумачення пізнання та знання. Філософ вважає, що не можна обходити чуттєвий вимір людського буття, звідси почуття, за його думкою, становлять основу філософського пізнання. Звідси, не дивно, що, за Фойєрбахом, «нова філософія» – «відверто чуттєва філософія», в силу чого вона «цілком свідомо та радісно» має визнавати «істину чуттєвості», а також сприймати істину не однобічно, адже «істина ж – тільки в цілісності людського життя та людської сутності» [5]. Якщо в цьому контексті звернемо увагу на відому постановку питання стосовно абстрактного мислення та розуміння абстрактного у Гегеля [див.: 3] та порівняємо позиції філософів, то відповідь учня буде однозначно протилежною: «Ми називаємо абстрактним, і для нас є абстрактним все, що є відокремленим від свого суб'єкта чи об'єкта» («Відношення до Гегеля»). Тобто, для Фойєрбаха, що варто підкреслити, є конче важливим виходити у своїх розмислах з відчутного чуттєвого зв'язку людини з буттям – це є підґрунтя його філософствування.

При цьому мислитель пояснює, чому не може сприйняти ідеалістичний варіант філософствування, адже, як вказує, «Істота, яка мислить лише абстрактно, не має абсолютно ніякого уявлення про буття, про існування, про дійсність. Буття – це межа мислення; буття, як буття, не є предметом абсолютної або, принаймні, абстрактної філософії» [5]. Тобто, буття, за Фойєрбахом, не слід тлумачити як якийсь «загальне поняття», що може бути відокремленим від речей світу, бо буття становить одне з ними. Інша справа, як помислити буття, що є основою сутності? Якщо «є моя сутність і є моє буття», то мислимо буття, за Фойєрбахом, опосередковано, за допомогою предикатів як «складових сутності речі» [там само]. Звідси фойєрбахівське, ймовірно, можна сказати – підсумкове, визначення філософії та її завдань: «Філософія є пізнання того, що є. Так мислити, так пізнавати речі та істоти, якими вони суть, – це вищий закон, вища задача філософії» [там само].

З антропологічного принципу випливає й свідомо зайнята філософом позиція матеріалістичного світогляду. Як не процитувати тут знаменитий фрагмент під назвою «Сумніви» з ранніх (1822 р.) міркувань Фойєрбаха, що представляють собою різного роду примітки та помітки, зібрані докупи під назвою «Фрагменти до характеристики моєї філософської біографії»: «Якби не було б природи, то ніколи непорочна діва, логіка, не витворила би її із себе». З цим же основоположним для Фойєрбаха принципом пов'язане і його розуміння реальності, на яку й має націлюватись «філософія майбутнього»: лише «людина – реальність, суб'єкт розуму», людина і тільки людина (не трансцендентальна свідомість, не абстрактна), а людина, яка має як «дух», так і «тіло» – це є дві сторони усвідомлення людиною себе як реальності,

згідно філософу.

Особливу роль у процесі філософствування грає, за думкою Л. Фойєрбаха, історія філософії. Як Г.В.Ф. Гегель, так і Л. Фойєрбах – обидва філософи усвідомлювали, що філософський поступ, принаймні у Новий час, відбувається у тісному зв'язку з духовно-культурним розвитком людства, у всьому своєму життєвому з'єднанні з наукою, мистецтвом, релігією, громадським життям тощо. Невипадково згодом таке підкреслене урозуміння неокантіанці, спираючись у тому числі і на молодогегельянців, серед яких чільне місце відводили й Фойєрбаху, переосмислять історію філософії як процес у концепті «цінностей». Але водночас має місце й принципова розбіжність між учителем і учнем стосовно даного питання. Так, Гегель прагнув у світовому історико-філософському процесі віднайти певну гносеологічну «схему», означивши її і прояснити тим самим логіку філософського поступу, задля чого філософ займався систематизованою реконструкцією духовного культурно-історичного суцього.

Л. Фойєрбах же представляв цей поступ через належне, як те, що має обов'язково бути – бути заданим і втіленим. Тобто, у нього йшлося, скоріше, про побудову «нової» життєвої реальності передусім з позиції належного. Якщо вдуматись навіть у назву роботи – «Основні положення (а можна перекласти й так – основи) філософії майбутнього», то йдеться не про «майбутню» філософію, а саме про «філософію майбутнього», про те, якій їй належить бути. Тобто, задумана Фойєрбахом філософія має виходити з реальності і завданням своїм мати – представляти, осмислювати дану людині на певному етапі її духовного розвитку реальність, те конкретно-історичне, соціокультурне буття, у якому є можливим розквіт людських родових, невід'ємних від природи людини потреб і того, наскільки вони можуть бути реалізованими у безпосередньому людському бутті (при цьому, звісно, філософія має і сприяти формуванню в людині власне її ознак).

Доречно, як видається, позначити і розбіжності між філософами стосовно тлумачення культури, що також впливало на різність підходів до історико-філософського процесу. Для Гегеля важливе значення мало розуміння культури як опредмеченого світовим історичним поступом *цілого* (не часткового) – надбання, пов'язаного передусім з інституційними формами людського буття, які він прагнув представити на рівні мислення, і це відкриття «логіки» розвитку людства мало стати і надбанням людини як такої, як певної сутності. Звідси, поставало перед кожним «завданням» (чи усвідомлена необхідність) – у такий спосіб перетворити власну свідомість, аби оволодіти будь-яким предметом такого цілого як культура. Для Фойєрбаха ж у сходженні людини до культури як цілого важливо було зважати передусім на індивідуально-особистісний вимір буття. Саме цим можна пояснити, як на мене, критичну позицію стосовно Гегеля. Філософ наполягав на тому, що не до людини йде Гегель, а до Божественного Абсолюту, перетворюючи «суб'єктивну діяльність на самодіяльність божественної істоти» [5].

Інакше кажучи, завдання – привести людині себе у відповідність з

цілим – цілим культури, виходячи з позиції філософствування Фойєрбаха, означало, що крок за кроком належить розтоплювати перешкоди-перегородки, що відділяють конкретних людей від інших, та віднаходити шляхи один до одного та спільного соціокультурного буття, адже «Буття є дещо, у чому не тільки я один, а й інші, і насамперед сам предмет... Бути – це означає бути суб'єктом, значить бути для себе» [там само]. По суті, Фойєрбах зробив кроки у спрямуванні, яке у ХХ ст. буде прийнято називати пошуками, творенням «нових онтологій». Тобто, у фойєрбахівському варіанті філософії належить бути антропологічно, діалогічно розгорнутою онтологією, адже, як підкреслюється філософом, «буття» є особливою формою людської реальності, саме людської реальності, що феноменально проявляється як повнота особистісного життя людини, в усіх його проявах.

Розглядаючи питання розуміння Л. Фойєрбахом філософії та її зв'язку з історією філософії, не можна не привернути увагу до конче цікавого, я би сказала – фундаментального – з огляду на вклад у сучасну історико-філософську науку, дослідження Ю.В. Кушакова (йдеться про монографію 1981 р. «Історико-філософська концепція Л. Фойєрбаха. Теорія. Методологія. Конкретні результати» та ін. роботи). На відміну від гегелівської концепції історико-філософського процесу, головне досягнення якої було розуміння філософського поступу як системи, що розвивається, Фойєрбах, хоча і не створив методології дослідження історії філософії й, тим більше, своєї наукової теорії, тим не менш, як зауважує сучасний філософ, розуміння ним історії філософії загалом «перевершує гегелівське». Від початку, як зауважується, ставлення Фойєрбаха до теорії Гегеля було «не учнівським», а «творчим, критичним».

Передусім було неприйнятним лінійне тлумачення історико-філософського поступу – в історії філософії Фойєрбах вбачає набагато складніший характер «спадкоємності та соціально-історичної детермінації філософської свідомості». Тому особливу увагу Л. Фойєрбах, як зауважує Ю.В. Кушаков, звертає на «діалектику безперервного та дискретного в історичному русі філософської думки». Тобто, він, безумовно, переконаний у «єдності різних філософських епох та культур», але при цьому, на його думку, не можна не зважати і на наявність в історії філософії «перерв поступовості, якісно своєрідних періодів», того, що «нитки традиції, спадкоємності» тимчасово можуть і обриватися або «відсуватися на задній план». Й відбувається це тому, як пояснює Ю.В. Кушаков, виходячи з логіки розуміння історико-філософського процесу Л. Фойєрбахом, що «новий ступінь у суспільному розвитку висуває нові інтереси, потреби, завдання», відповідно, і «філософія прагне висловити нову епоху в новій думці, стати думкою своєї епохи».

Звідси, й тлумачиться мислителем ХІХ ст. історія філософії як найважливіший «структурний компонент емпіричного базису філософії», отже, вона є одночасно для Л. Фойєрбаха, як показує дослідник, і «творчою лабораторією, в якій визрівало та оформлялося його власне оригінальне філософське вчення». Таким чином, як «критичне “спілкування”» з Гегелем,

так і «зустрічі» на історичному полі філософствування з такими великими умами минулих епох як Бекон, Декарт, Гоббс, Гассенді, Спіноза, Лейбниц та ін., безумовно, «індукували» філософію Л. Фойєрбаха.

Сам же філософ вдячно віддавав належне своїм наставникам, підкреслюючи, що він не належить «до тих людей, для яких Кант і Фіхте, Гердер і Лессінг, Гьоте і Гегель даремно жили та творили», «завдяки Гегелю, – зізнавався Фойєрбах, – я усвідомив самого себе, усвідомив світ. Він став моїм другим батьком...» («Відношення до Гегеля»). А цей невідмінний зв'язок між згаданими Фойєрбахом філософами, на наш погляд, слід шукати якраз навколо питання, яке я винесла як тему даних міркувань – якою ж філософії належить бути? Відповіді, звісно, були різні, але всі вони розгорталися навколо розуміння філософії у контексті процесів духовно-культурного поступу людства. Якщо ж зважити і на принципові розбіжності, які, звісно, що були, то зумовлювалась вони, на мій розсуд, в першу чергу різним підходом до розуміння витоків духовної культури, й передусім культури філософствування, та її місця у бутті людини і людства – до речі, проблема, що залишається актуальною дотепер.

Для філософії Л. Фойєрбаха є характерною доволі широка за обсягом проблематика міркувань, передусім філософа цікавлять теми духу, душі, взаємин, підстав моральнісного буття особистості – життя, життя і смерть, надія на безсмертя, смисл життя, життя серця, розуміння щастя, любові, такту, фантазії тощо. Якщо заглибитись у щирі і відверті розмисли філософа, скажу образно – його оповідання, майже художні, про людей, отже, і про себе самого, то перед опосередкованими співрозмовниками Фойєрбаха розкриється справжній всесвіт людської душі, знайдеться непростий «код» відкриття людиною себе та вирішення проблем, які до цього хіба що тільки-но наодинці мучили своєю «нерозв'язністю». Тому і твори філософа, як мені видається, мають особливу стилістику викладу [див., н-д: 4], коли обмірковані ним теми здатні торкатися внутрішніх духовних «подій» читача, співпереживати йому і тим наставляти.

І таке «наставлення» природньо вдається, бо в тексті Інший говорить начебто особисто для кожного, незнайомого і невідомого, але говорить так, що навіть гіркі слова втішають. Втім, втішають гірко... Декілька тез: «Біль – це гучний протест проти ототожнення суб'єктивного з об'єктивним» [5]; «Істота без страждань є істота без сутності» [6]; «Страждання є джерелом поезії. До ліричного жару здатний лише той, хто відчуває втрату кінцевої істоти як нескінченну втрату. Лише скорботна краса спогадів про те, чого більше немає, є перший художник, перший ідеаліст у людині» [так само]; «Тільки для того, хто нічого не любить, – який би не був предмет цього кохання, – тільки для того й байдуже, чи існує щось чи ні» [5].

Філософ ніби нагадує тим, хто *буде* після нього... – а чи можуть людські поранення «від буття» – буття людиною, та загоєння ран, без чого немає життя як такого, відбуватися безболісно? Саме з цієї любові, співчуття до людини та її страждань, за кінцевим рахунком, і народжується філософія Людвіга Фойєрбаха, її головне завдання – філософії «... належить

задовільнити потреби хворого серця, залікувати рани, відшкодувати вади світу, реальності» («Відношення до Гегеля»). І хоча у цих словах відбивається оцінка філософом «неоплатонічної епохи» як «доби нещастя», звісно, що вони призначені й до більш широкого «вжитку». Саме про це небайдуже до власне конкретної людини міркує філософ Людвіг Фойєрбах – такий близький, наче незмінний друг, усім і кожному, хто зустрівся з ним та зустрінеться ще.

Дійсно, чимало зрушень чи обрушень відбулось у ХХ ст. й чимало несправедливих, по суті – спотворених оцінок прийшлося на «німецьку класику» – як начебто джерело утопізму, тоталітарних ідеологем, грандіозних соціальних «проектів», коли індивідуальне підпорядковується всезагальному тощо. Така ситуація – результат того, що найпростіше розділити «причину» і «наслідок» певних епох і процесів – й забути про першу. А, можливо, і тут філософ Фойєрбах, який писав в «Основах філософії майбутнього» – «яка дія, така і причина» – правий? Якщо по відношенню до класичної (модерної) філософії відносяться на межі нігілістично, то відбувається це не тому, що вона «заслуговує» того, а тому, що ті, хто подібні заперечувальні «дії» допускає і є «причиною» негативних оцінок, що йдуть від них же, точніше, особистого їх невігластва.

Отже, філософії належить бути філософією незабуття – незабуття людиною самої себе, своєї історії та культури – принаймні Людвіг Фойєрбах нагадує про це.

Література

1. Бубер Мартін. Перспектива // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: «Либідь», 1996. – С. 149–156.
2. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: «Либідь», 1996. – 176 с.
3. Hegel G.W.F. Wer denkt abstrakt? // G.W.F. Hegel. Jenaer Schriften 1801–1807. Werke 2. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986. – S. 575–581.
4. Feuerbach L. Das Wesen der Religion. Herausgegeben und kommentiert von Georg Neugebauer / Große Texte der Christenheit 6. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt. – 2019. – 191 S. – URL: <https://www.eulenfisch.de/literatur/blog/rezension/ludwig-feuerbach-das-wesen-der-religion/>.
5. Feuerbach L. Grundsätze der Philosophie der Zukunft. – URL: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Feuerbach,+Ludwig/Grunds%C3%A4tze+der+Philosophie+der+Zukunft>.
6. Feuerbach L. Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie. – URL: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Feuerbach,+Ludwig/Vorl%C3%A4ufige+Thesen+zur+Reform+der+Philosophie>.
7. Feuerbach L. Zur Kritik der Hegelschen Philosophie. – Berlin: Aufbau-Verlag, 1955. – 167 S